

ابعاد حقوقی مسئولیت مدنی و حق پاسخگویی رسانه‌ها در ایران

حسن نجارها^۱

^۱ کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

چکیده

امروزه توسعه پایدار ملی، زیربنای اساسی موفقیت یک جامعه است. مناسبات و ارتباطات رسانه‌ها از منظر آگاه‌سازی عمومی و ایجاد زیر بناهای لازم برای رشد سیاسی و گسترش روابط اجتماعی در تحقق توسعه نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. در تحولات امروزه جهان نقش رسانه‌ها محدود به اخبار و اطلاع‌رسانی نیست. بلکه رسانه‌ها بر جایگاه تحول‌آفرینی تکیه زده‌اند. جمهوری اسلامی ایران به کنواسیون حق بین‌المللی تصحیح نپیوسته است. ولی در قوانین کنونی برای رسانه‌ها اعم از مطبوعات و رادیو و تلویزیون مطابق قانون اساسی برای اشخاص حقیقی و حقوقی داخل و خارج از کشور حق پاسخگویی را در نظر گرفته‌اند که تقریباً مشابه شروط در نظر گرفته شده اسناد بین‌الملل و منطقه‌ای است. در این مقاله به مسئولیت مدنی رسانه‌ها در حقوق ایران پرداخته ایم. به نظر می‌رسد که در این زمینه قوانین ایران جای کار دارد. هرچند که اختیار کامل به قضات برای جبران خسارت زیان دیده داده شده است. ولی به نظر می‌رسد که مقنن می‌بایست فعال‌تر باشد. سپس به حق پاسخگویی در اسناد بین‌الملل و کشورهای مختلف از جمله اسپانیا، ترکیه و کره جنوبی، ژاپن و ونان مجارستان انگلستان آمریکا پرداختیم تا از این رهنمود بتوانیم مقایسه‌ای با قوانین ایران انجام دهیم و با توجه به نوع هدایت رادیو و تلویزیون دولتی یا خصوصی و خصوصاً نوع برخورد کشورها با حق پاسخگویی متفاوت بود. ولی اکثر کشورها این حق را به عنوان یک حق نسبی و نه مطلق پذیرفته‌اند. سپس درباره آزادی بیان و محدودیت‌ها صحبت کردیم.

واژه‌های کلیدی: آزادی بیان، رسانه‌ها، مسئولیت مدنی، حق پاسخ‌گویی، اسناد بین‌المللی.

مقدمه

رسانه ها به عنوان یکی از اجزای قدرتمند جامعه مدنی و تاثیر گذار بر افکار عمومی نقش بسیار مهمی به پاسخگوبودن در قبال عملکرد خود به مردم دارند. آزادی بیان از مقتضیات استقلال فردی انسان به مثابه یک غایت بالذات است و محدود سازی آن را باید در چارچوب ضروری تبیین کرد. در عصر حاضر بدون تردید تلویزیون به عنوان یکی از نیرومند ترین ابزار های آزادی بیان به خدمت گرفته می شود، این رسانه می تواند باعث تعرض به حقوق عمومی و خصوصی شود. لذا ایجاد محدودیت برای فعالیت شبکه های تلویزیونی و رسانه ها ضروری است. در همین راستا تمامی قوانین بین المللی حقوق بشر، محدودیت هایی را مقرر داشته است. نظام حقوقی ایران نیز چنین محدودیت هایی را تعیین کرده است. حق پاسخ و تصحیح اخبار و گزارش ها و مطالب نادرستی که به حیثیت، اعتبار و شخصیت اشخاص حقیقی و حقوقی لطمه وارد می کند، امری نیست که ضرورت آن بر کسی پوشیده باشد، اما ساز و کار هایی که برای اعمال این حق مورد استفاده قرار می گیرد در کشورهای مختلف متفاوت است. در ایران این حق مورد استفاده قرار می گیرد، در رسانه های چاپی به موجب ماده ۲۳ قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ و در مورد رسانه های پخش (رادیو و تلویزیون) به موجب یک ماده واحد و ۴ تبصره قانون اساسنامه سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۲)، مصوب جلسه مورخ ۱۳۸۱/۱۱/۷ مجلس شورا اسلامی به رسمیت شناخته شده است که با وجود اشکالات متعدد گامی مثبت در جهت حمایت از حقوق مخاطبان و روشی مناسب و متناسب با ماهیت رفتار لطمه زننده به حیثیت و آبرو و شرافت افراد تلقی می شود. ساز و کار موجود برای حق تصحیح از منظر سیاست جنایی نیز اقدامی مثبت به شمار می رود. زیرا مدعی پس از پخش پاسخ او به مطالبیکه علیه وی در مطبوعات و یا صدا و سیما بیان شده است، نیازی به مراجعه به مراجع قضایی و توسل به اقدامات کیفری نخواهد داشت. از این رو حق تصحیح اقدامی در جهت سیاست قضا زدایی تلقی می شود. اما ساز و کارهای بین المللی حق تصحیح بویژه ساز و کار ارسال اطلاعیه که در کنوانسیون بین المللی حق تصحیح برای اعتراض به گزارش خبری لطمه زننده به روابط دولت ها یا اعتبار ملی یک کشور پیش بینی شده آزادی بیان در تلویزیون از منظر قوانین بین المللی حقوق بشر مانند بسیاری دیگر از حقوق و آزادی های اساسی، حق مطلق نیست. و می توان محدودیت هایی جهت صیانت از اخلاق، امنیت ملی، نظم عمومی، حقوق، حیثیت، دیگران و..... بر آن اعمال کرد. در عصر حاضر اهمیت روز افزون مسوولیت مدنی یافته و ضامن است. جبران خسارت نماید. مسوولیت مدنی عبارت از جبران ضرر و زیان و خسارت دیگری. شرایط سه گانه تحقق مسوولیت مدنی عبارتند از: ۱- ضرری که به خواهان وارد شده است. ۲- تقصیر وارد کننده ی زیان. البته در مسوولیت مبتنی بر تقصیر نیاز مند اثبات این عنصر هستیم. ۳- رابطه سببیت: که غیر از رابطه علیت منطقی است. به این معنا که زبانی که به شخص وارد شده است. ناشی از تقصیر یا فعل زیان بار خوانده است. و از انتساب واستناد ضرر به فعل شخص سخن به میان می آید. هریک از این عناصر سه گانه را مختصر توضیح می دهیم: الف) ضرر: ضرری که در مسوولیت مدنی وجود دارد، ضرر عرفی است. به عبارت دیگر صدمه مادی، معنوی، بدنی است که به شخص دارد می شود. در اینجا عرف است که قضاوت می کند ضرر وارده نا متعارف و ناروا است. ب) البته قضاوت عرف می تواند بسیار گسترده باشد و طیف وسیعی را دربر می گیرد به همین دلیل برای ضرری که در قالب نظام مسوولیت مدنی می توان جبران نمود مشخصاتی را بیان کردند. ۶ خصوصیت را برای ضرر قابل جبران بر شمرده اند. ضرر باید مسلم باشد. و نه احتمالی و ظنی باید مستقیم باشد یعنی کسی که دعوا اقامه می نماید و ادعای خسارت می کند باید زیان دیده یا قائم مقام او باشد. ضرر باید در نتیجه ی لطمه ای که به حق شخصی نفع مشروع او وارد شده به وجود آمده باشد. ضرر نباید قبلا جبران شده باشد. ضرر باید قابل پیش بینی باشد. ب- تقصیر تعریفی که برای تقصیر بیان داشتند این است که عمل نامشروع غیر قانونی است. گاهی از آن

به عمل قابل سرزنش تعبیر می شود. پس اگر عملی قانونی باشد قابل سرزنش تعبیر نمیشود. تقصیر نیست. تقصیر طبق قانون مدنی ما اعم از افراط و تفریط است. افراط: کاری است که باید تا حد معینی انجام شود. درحالی که بیش از حد متعارف انجام می شود تفریط: هم ترک عمل یا خودداری از انجام عملی است. به موجب قانون قرارداد یا عرف باید انجام می شد. در مسوولیت مدنی سبکی و سنگینی تقصیر، عمدی یا غیر عمدی بودن آن در تحقق آن تاثیر ندارد. (باریکلو، علیرضا، مسوولیت مدنی، ص ۴۳) برخی موارد را به عنوان علت هایی که تقصیر را متوجه و مشروع می کنند. نام می برند. این موارد عبارتند از: حکم قانون و دستور مقام صالح قانونی، دفاع مشروع و..... ج- رابطه سببیت: رابطه سببیت در مسوولیت اجتماعی: باید بین ضرر و خسارتی که ایجاد شده و فعل زیان باری که از شخص سر زده رابطه سببیت وجود داشته باشد. این منطق معقول است که هیچ کس مسوول زبانی که از فعل اونا ناشی نشده. نباید باشد. البته اینکه بتوان به راحتی وجود رابطه سببیت را تشخیص داد. کار انسانی نیست. زیرا عوامل مختلفی ممکن است در ورود خسارت نقش داشته باشند. به عبارت دیگر سبب های متعددی منجر به ورود خسارت شده اند. برای آنکه خسارت زیان دیده بدون جبران باقی نماند. اگر کسی که خوانده دعوی جبران خسارت است. بتواند قوه قاهره (مانند سیل زلزله و باد.....) را اثبات کند که باعث ورود خسارت شده از مسوولیت مبرا می شود. البته در حال حاضر نظریه های مختلفی پیرامون مسوولیت مدنی مطرح که حتی اگر قوه قاهره هم اثبات شود. باز هم وارد کننده ی زیان مسوول است. (مانند مسوولیت محض) دعوایی که پیرامون مسوولیت مدنی مطرح می شود. خواهان و خوانده ای دارد. خواهان: زیان دیده ها نماینده قانونی او هست. خوانده نیز کسی است که از لحاظ قوانین و مقررات موظف به جبران خسارت است. خواهسته: جبران خسارت از نوع مادی و معنوی می باشد. و دفاعی که خوانده از خود می نماید این است که منکر مسوولیت مدنی شود و اینکه یکی از ارکان سه گانه مسوولیت مدنی محقق نشده و یا اینکه شرایط مسوولیت مدنی وجود داشته است. اما تعهد ناشی از ان بایکی از اسباب سقوط تعهد. از میان رفته است. راههایی برای جبران عینی (اعاده وضع سابق) می گوید. این روش بر دیگر روش ها ترجیح دارد. زیرا ضرر کاملا از بین می رود و شخص به حالت اولیه باز می گردد. راه حل دیگر نیز جبران خسارت از طریق دادن معادل ان است. این راه حل وقتی کاربرد دارد که اعاده ی وضع به حالت قبل از ورود زیان میسر نباشد. این روش جبران خسارت یا دادن معادل غیر نقدی یا جبران نقدی ضرر است. برای جبران خسارت های بدنی و معنوی بیشتر از روش جبران خسارت نقدی استفاده می شود. هدف اصلی مسوولیت مدنی این است که ضرر به طور کامل جبران شود و تا حد ممکن تلاش شود. زیان دیده در وضعیت قبل از ورود خسارت قرار گیرد بنابراین اولین شیوه ی جبران خسارت همان طور که گفتیم جبران عینی خسارت است. و دومین شیوه دادن مثل در صورت امکان و در اخر دادن وجه نقد به زیان دیده است. (کتاب مسوولیت مدنی الزامات خارج از قرار داد، دکتر حسین صفایی، و دکتر حبیب ال... رحیمی) برای شناخت دقیق مسوولیت مدنی رسانه ها نیاز مند آشنایی با منابع قانونی از این حوزه هستیم در اینجا تلاش خواهد شد تا منابع مسوولیت مدنی ناشی از فعالیت های رسانه های مورد بررسی و تحلیل قرار بگیرد. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: قانون اساسی به عنوان میثاق حقوقی ملت و نظام در اصول ۲۲ و ۲۴ به مسئله مسوولیت مدنی پرداخته و در اصول ۲۴ و ۱۷۵ نیز به مسئله رسانه ها پرداخته است. در اصل ۲۲ قانون اساسی، حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن، شغل اشخاص مصون از تعرض شناخته شده است. و علی الاصول تخطی از ان می بایست موجب مسوولیت باشد. " هیچ کس حق تعرض به حیثیت و جان و مال و شغل و..... افراد را ندارد و تفاوتی بین شخص حقیقی و حقوقی در پاس داشت این اصل نمی کند. در اصل ۴۰ قانون اساسی به عنوان یکی از مهم ترین اصول قانون اساسی آمده است هیچ کس نمی تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد. " به صراحت در این اصل مندرج است رسانه ها نیز نباید از حقوق خود همچون اطلاع رسانی به ضرر دیگران استفاده

کنند و در صورت ضرورت به دیگران، می‌بایست نسبت به جبران آن اقدام نماید. قانون اساسی در اصل ۲۴ خود ضمن حمایت از آزادی بیان حدود آن را نیز تبیین نموده و اذعان می‌دارد: نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند. مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند. "هرچند بر طبق اصل مذکور نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزاد می‌باشند. اما آزادی آن‌ها محدود به رعایت حقوق عمومی قانون و شریعت است. به نظر می‌رسد اصل ۲۴ در موارد سایر رسانه‌ها از قبیل تلویزیون نیز لازم‌الرعایه باشد. و دلیلی بر عدم رعایت حقوق عمومی و اخلاق و شریعت و قانون توسط سایر رسانه‌ها نباشد. البته اضرار به دیگران که در اصل ۴۰ قانون اساسی ذکر شده است، (حقوق ارتباط جمعی، انصاری، باقر، ص ۱۱) یکی از مصادیق محدودیت آزادی رسانه‌ها در حوزه فعالیت‌شان می‌باشد. اصل ۱۷۵ قانون اساسی نیز به بیان حدود آزادی رسانه بزرگترین رسانه جمعی کشور پرداخته و بیان می‌دارد: "در صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، آزادی بیان و نشر افکار با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور باید تامین گردد". در این اصل قانون اساسی، حدود آزادی بیان و نشر افکار در رسانه ملی، محدود به رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور گردیده است. از مجموع اصول ۲۲ و ۴۰ و ۱۷۵ قانون اساسی، باید خط آزادی بیان را حفظ اخلاق شریعت، حقوق عمومی و حریم خصوصی دیگران دانست. البته در اصل ۱۷۵، صدا و سیما نسبت به رسانه‌های دیگر همچون مطبوعات از آزادی عمل کمتری برخوردار بوده و مکلف است در برنامه‌های خود حریم مصلحتی کشور را رعایت نموده و نقض آن قانوناً موجب مسوولیت متخلفین خواهد شد. البته ناگفته نماند که واژه "مصلحت" یکی از الفاظی است که دارای مصادیق مختلفی می‌باشد و کشف رابطه آن با حقوق عمومی کار دشواری است. قانون مدنی: قانون مدنی در مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ به بیان دو قاعده اتلاف و تسبیب به عنوان قواعد مهم موجود در مسوولیت مدنی پرداخته است. این مواد که برگرفته از قاعده اتلاف در فقه امامیه است، مسوولیت خسارت وارده به دیگران را در صورتی که به صورت مستقیم و بدون واسطه انجام پذیرد، اتلاف نامیده و در صورتی که شخص سبب خسارت به دیگری شود تسبیب نامیده می‌شود. در ماده ۳۲۸ که در حقوق به قاعده اتلاف شهرت دارد، آمده است: "هر کس سبب تلف مالی شود، باید مثل و قیمت آن را بدهد و اگر سبب نقض یا عیب آن شده باشد از عهده نقض قیمت آن بر آید." از آنچه که در ۲ ماده گفته شد این دستاورد حاصل می‌شود که رسانه‌ها اگر در فعالیت خود، موجب ضرر به دیگران شوند، باید جبران کنند. البته این اتلاف و تسبیب، دو تفاوت مهم وجود دارد. در جایی که کسی مستقیماً مال دیگری را تلف می‌کند (اتلاف) برای مسئول دانستن وی احراز "تقصیر"، شرط ایجاد مسوولیت نیست، اما در تسبیب، یعنی در جایی که شخص سبب ایجاد خسارت را فراهم می‌کند. (بادینی، حسن، فلسفه مسوولیت مدنی، چاپ اول، شرکت سهامی انتشارات، ۷۶ ص ۱۳۸۴) نه اینکه خود مستقیماً خسارت بزند احراز عدوانی بودن عمل مسبب برای مسوول دانستن او ضروری است. اتلاف: با فعل مادی مثبت محقق می‌شود، مثلاً روزنامه اقدام به انتشار تصاویر خصوصی یک هنرمند می‌نماید، اما تسبیب، هم با فعل مادی مثبت محقق می‌شود و هم با ترک فعل مثلاً روزنامه‌ای که مکلف به چاپ مطالبی می‌شود. از چاپ آن خودداری می‌نماید. که در نتیجه آن به فرد یا افراد خسارت وارد می‌شود. ماده ۳۲۲ قانون مدنی در خصوص خسارتی که مرکب از اتلاف و تسبیب صورت پذیرفته است، بیان می‌دارد: "هرگاه یک نفر سبب تلف مالی را ایجاد کند و دیگری مباشرتلف شدن آن مال بشود. مباشر مسوول است نه مسبب، مگر اینکه سبب اقوی باشد. به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد." قانون مسوولیت مدنی: قانون مسوولیت مدنی در سال ۱۳۳۹ به عنوان قانون اختصاصی در حوزه مسوولیت مدنی به تصویب رسید. ماده یک قانون مدنی با آوردن کلمه "تقصیر" مبنای مسوولیت را بر تقصیر گذاشته که همین امر موجب بحث‌های بسیاری بین صاحب نظران حقوق شده و تعارض در ظاهر بین ماده یک مسوولیت مدنی با مواد قانون مدنی از جمله ماده ۳۲۸ منجر به اختلاف محاکم در صدور ارائی در حوزه مسوولیت مدنی شد. پذیرفتن صریح ضرر معنوی به عنوان ضرر قابل جبران از

موضوعات دیگری که تا قبل از آن به صراحت در هیچ یک از مواد قانونی مطرح نشده بود، در رابطه با مسوولیت مدنی رسانه ها نیز می توان از قواعد عام مندرج در قانون مذکور استفاده کرد مواد ۱۰ و ۸ و ۹ و ۱۰، این قانون به اصل جبران کامل خسارت اشاره نموده است. در ماده ۱۰ نیز آمده است: "کسی که به حیثیت و اعتبارات شخصی یا خانوادگی او لطمه وارد شود، می تواند از کسی که لطمه وارد آورده است، جبران زیان مادی و معنوی خود را بخواهد. هر گاه اهمیت زیان و تقصیر صدور حکم به خسارت مالی، حکم به رفع زیان از طریق دیگر از قبیل الزام به عذر خواهی و درج حکم در جراید و امثال آن نماید." قانون مجازات اسلامی: قانون مجازات اسلامی، به بیان جرایم و مجازاتها پرداخته است. مواد ۳۴۰ تا ۳۶۶ قانون مجازات اسلامی به بحث تسبیب و اجتماع سبب و مباشر و همچنین اجتماع اسباب پرداخته است. که در بحث مسوولیت مدنی می تواند کاربرد داشته باشد. از آنجا که ضررهای ایجاد شده به واسطه رسانه ها، اکثرا از باب تسبیب است. این قواعد کاربرد بیشتری خواهد داشت. مسوولیت مدنی رسانه ها: در حوزه فعالیت های رسانه ای، تاکنون قوانین مختلفی در کشور به تصویب رسیده است. که برخی از آنها به صورت موردی به مسئله مسوولیت مدنی ناشی از فعالیت های رسانه ای پرداخته است. قوانین مربوط به حوزه مطبوعات: مطبوعات از قبیل روزنامه ها، نشریات و.... در اکثر کشور ها پرمخاطب ترین رسانه است. قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ با اصلاحات بعدی اولین قانون مطبوعات در سال ۱۲۸۶ در مجلس شورای به تصویب رسید که در مقدمه این قانون آمده بود "موافق اصل ۲۰ از قانون اساسی، ولی هرگاه چیزی مخالف قانون مطبوعات در آنها مشاهده بشود، نشر دهنده، نویسنده بر طبق قانون مطبوعات مجاز است می شود. به موجب ماده ۱۳، مدیر روزنامه، مسوول مقالات چاپ شده در روزنامه بوده (ماده ۱۳ قانون مطبوعات مصوب ۱۲۸۶ مدیر روزنامه مسوول مقالات مندرج در روزنامه است و همچنین مسوول اعلاناتی است که در روزنامه به طبع می رسد. در مقالات با امضا و قتی مدیر مسوول نیست. که منهیات مسلمة واضحه چیزی در مقاله مندرج نباشد والا مدیر نیز مسوول است." به موجب مواد بعدی این قانون چاپ هرگونه نوشته که علیه مصالح کشور بوده و فساد انگیز باشد. ممنوع گردیده بود. قانون مذکور در سالهای ۱۳۲۲ و ۱۳۲۷ دچار اصلاحاتی گردید که در اصلاحیه سال ۱۳۷۷، توهین به خاندان سلطنتی و نخست وزیر، و وزراء و معاونین، قضات و نمایندگان مجلس شورای و همچنین توهین به دین اسلام و مقام مقدس انبیا جرم تلقی و مستوجب مسوولیت های کیفری و مدنی بود. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، در سال ۱۳۶۴، قانون مطبوعات بر اساس اصل ۲۴ قانون اساسی، در ۳۶ ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. این قانون در سال ۱۳۷۹، دچار اصلاحاتی گردید و تغییراتی در قانون سال ۱۳۶۴ به وجود آمد. اصلاحیه سال ۷۹ و ۸۸ مشمول مواد این قانون هستند. قانون مطبوعات به رسالت مطبوعات پرداخته است. در فصل سوم در مواد ۳ و ۴ و ۵ به مسئله حقوق مطبوعات پرداخته شده است. به موجب مواد مذکور، مطبوعات حق دارند نظرات، انتقادی سازنده پیشنهادها، توضیحات مردم و مسوولین را با رعایت موازین اسلامی و مصالح جامعه درج و به اطلاع عموم برسانند. انتقاد سازنده مشروط به دارا بودن منطق و استدلال و پرهیز از هرگونه توهین، تحقیر و تخریب می باشد. همچنین، هیچ مقام دولتی و غیر دولتی حق ندارد برای چاپ مطلب یا مقاله ای در صدد اعمال فشار بر مطبوعات برآید و یا به سانسور و کنترل نشریات مبادرت کند. با توجه به مواردی که در ۱۲ بند گفته شد هرگاه نشریه یا روز نامه اقدام به انتشار موارد ممنوعه نماید، علی الاصول تخطی از قانون نموده و قاعدتا این تخطی نه تنها می بایست از موجبات مسوولیت کیفری باشد. بلکه با اجتماع شرایط قانونی می تواند از موارد مسوولیت مدنی متخلف در مقابل زیان دیده نیز تلقی گردد.

۱- آزادی بیان

یکی از بنیادی‌ترین حقوق وسایل ارتباط جمعی، حق آزادی بیان می باشد. مسئله آزادی بیان از منظر علوم مختلف از جمله فلسفه، سیاست، حقوق و اقتصاد مورد بررسی قرار گرفته است. در اینجا مقصود ما بررسی مفهوم حقوق آزادی بیان می باشد. جان استوارت میل انگلیسی در کتاب اش به نام "رساله ای درباره آزادی" می نویسد: اگر در جامعه ای همه افراد عقیده واحدی داشته باشد، وفردی عقیده دیگر، کسی حق ندارد آن فرد را خاموش کند، همچنان که اگر او به قدرت می رسید، حق نداشت همه مردم را وادار به سکوت کند" (ضمیران، محمد، و شیرین عبادی، سنت و تجدد در حقوق ایران، ص ۲۲۵) در اصل ۱۸ قانون اساسی المان در خصوص آزادی بیان آمده است. "هر کس که از آزادی بیان و عقاید مخصوصاً آزادی مطبوعات، آزادی تعلیمات، آزادی اجتماعی، آزادی این حقوق اساسی تشکیل مجامع و انجمن ها،..... به قصد این که با نظم اساسی دموکراسی آزاد مبارزه نموده باشد، سواستفاده کند. از برخوردار شدن از این حقوق اساسی محروم خواهد گردید. این محرومیت و میزان آن از طرف دیوان قانون اساسی فدرال تعیین خواهد شد. همچنین بند اول اصل ۱۶ قانون اساسی اسپانیا در خصوص آزادی بیان می گوید: "ازادی های عقیدتی، مذهبی و تفکرات شخصی و گروهی تا حدودی که نظام اجتماعی شناخته شده در قانون را به خطر نیندازد تضمین می گردد." همچنین در بند الف اصل ۲۰ قانون اساسی مذکور آمده است. "ازادی بیان و عقاید از طریق سخنرانی، نوشتار و یا هر گونه وسایل ارتباطی دیگر" در اصلاحیه اول اصل هفتم قانون اساسی آمریکا در سال ۱۷۹۱ نیز آمده است: "کنگره در خصوص ایجاد مذهب، یا منع پیروی از دانه از آن، با محدود ساختن آزادی بیانی مطبوعات یا حق مردم برای برپایی اجتماعات آزاد و دادخواهی از حکومت برای جبران خسارت، هیچ قانونی وضع نمی کند." اهمیت آزادی بیان آنگاه در مسوولیت مدنی رسانه مطرح می شود که این حق با منافع خصوصی افراد حقیقی و حقوقی در تعارض قرار گیرد. لذا واکاوی عمیق مفهوم آزادی بیان ما را در تفسیر مسوولیت مدنی ذسانه ها یاری می دهد آزادی عبارت: از قدرت انجام هر گونه عملی که به دیگری صدمه بزند در نظام حقوقی اسلام علاوه بر آزادی تفکر و مباحثه های عالمانه با وجوب فریضه امر به معروف و نهی از منکر بر بیان حق و باطل تاکید شده است. آزادی بیان به عنوان یکی از مهمترین حقوق طبیعی بشر، در اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸ نیز مورد تاکید قرار گرفته است. ("از آنجا که بی اعتنائی و تحقیر حقوق انسان به انجام اعمال وحشیانه انجامیده به طوری که وجدان آدمی را در رنج افکنده است و از آنجا که پدید آمدن جهانی که در آن تمامی اینابشر از آزادی بیان و عقیده برخوردار باشند، و به رهایی از هراس و نیاز مندهستند") درست به مثابه عالی ترین آرزوی عموم انسانها اعلام شده است. همچنین ماده ۱۹ میثاق بین الملل حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ نیز مقرر داشته است. "هر کس حق آزادی عقیده و بیان دارد. و حق مزبور شامل آن است که از بیان عقاید خود بیم و اضطرابی نداشته باشد و در کسب اطلاعات و افکار " حریم خصوصی: حریم خصوصی قلمرویی از زندگی هر شخص است که آن شخص، انتظار دارد تا دیگران بدون رضایت وی به آن وارد نشوند یا بر آن نگاه یا نظارت نکند و یا به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته یا در آن قلمرو وی را مورد تعرض قرار ندهند جسم، است یا افراد همراه، اماکن خصوصی و منازل، محل های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران می توانند از مصادیق حریم خصوصی محسوب شود. حق خلوت یا به تعبیری حق داشتن یک زندگی خصوصی به عنوان یکی از حقوق اساسی مسلم پذیرفته شده شهروندان، ارتباط عمیقی با حفظ شان، کرامت، شخصیت استقلال فردی توسعه روابط شخصی، امنیت روانی پایدار و دیگر ارزش های مهم انسان دارد. حریم خصوصی در دو معنا قابل تصور است ابتدا حیات فردی انسان معنی دوم آن حق افراد در مصون بودن از تعرض به حریم خصوصی شان که همان بهره مندی از حریم خصوصی است یعنی حق دارا بودن حریم خصوصی (حقوق ارتباط جمعی، انصاری، باقر، ص ۱۱) حق پاسخگویی: حق پاسخگویی مبتنی بر

دوبخش است انتشار خبر نادرست. و ایجاد حق پاسخگویی برای ذینفع چه این ذینفع شخصی و حقیقی باشد. و یا ذینفع حقوقی باشد (دولت ها یا سازمان های بین المللی) قوانین منطقه ای بنا به فراخور خود ابعادی از حق پاسخگویی را تعریف و تشریح کرده اند ماده ۱۴ کنواسیون امریکایی حقوق بشر در تعریف حق پاسخگویی بیان می دارد: "هر شخصی متضرر از بیانات و ایده های نادرست یا مجرمانه که توسط یک رسانه نظام یافته و قانونی، به طور عمو می انتشار یافته است. حق پاسخگویی یا تصحیح یا استفاده از همان رسانه را تحت همان شرایط خواهد داشت". مفهوم رسانه: رسانه مشتق از فعل رسیدن و مصدر رسانیدن به معنی وسیله رساندن آمده است. رسانه بیشتر باقید گروهی می آید و رایج میان مردم، همان رسانه های جمعی یا گروهی است. (مرادی مدیران، ۱۳۸۸: به نقل از دهخدا: ۱۵) انواع آن بصورت رسانه های صوتی و تصویری، گروهی و همگانی بیان شده است. همگی منسوب به رسانه است (مرادی مدیران، به نقل از دهخدا: ۱۵: ۱۳۸۸) منظور از گروهی ابزار ها که مورد توجه تعداد کثیری از تمدن ها به وجود آمده اند (عظیمی، شکرخواه ۱۳۹۴: ۷۱) در علوم ارتباطات رسانه، اساسا وسیله ای فنی و فیزیکی برای تبدیل پیام به علایم قابل انتقال در مجاز است. مثلا صدای افراد رسانه تلقی می شود. خصوصیات فنی و فیزیکی یک رسانه به واسطه ماهیت مجرا یا مجازی موجود برای استفاده تعیین می گردد (مرادی مدیران، ۱۳۸۸: به نقل از جان فیسک: ۱۹) با شروع قرن ۲۱ رسانه ها بیش از هر زمان دیگری استفاده می شوند. محیط رسانه ای معاصر شامل: رسانه های سنتی مانند روزنامه ها، رادیو، تلویزیون از یک سو و تازه واردانی همچون اینترنت و شبکه های چت در اینترنت و تویتر و وب جهانی از سوی دیگر است (خواجه نوری، ۱۳۸۹: ۱۹)

رسانه ها نقش برقراری ارتباط با مخاطبان را برعهده دارند و ارتباطات از سوی فرستنده به گیرنده اطلاعات است. به این شرط که هر دو از اطلاعات جابه جا شده را درک نموده و بفهمند (کونتر، اودائل و یهوخ، ۱۳۷۴: ۳۳۰) یکی از رایج ترین منظور ها برای ارتباطات تغییر نگرش ها، باورها، ارزش ها و رفتار اشخاص دیگر است. (فرهنگی، علی اکبر، ۱۳۷۴: ۳۵) امروزه به مدد تکنولوژی جدید و رشد ابزار های انتقال اطلاعات و مبادله افکار و عقاید از طریق مطبوعات، رادیو و تلویزیون ساختار رسانه های سنتی بر هم خورده و جهان ارتباطات ذات وارد مرحله جدیدی از حیات خود شده است. (فرهنگی، علی اکبر، ۱۳۷۴: ۳۵) رسانه ها وسایل شگرفی هستند که مظهر ارتقای تکنولوژی انسانی هستند. و پرتاب جوامع را به سوی آینده موجب شده اند. این مسایل در پیدایی عادات تازه، تکوین فرهنگ های جدید جهانی، تغییر در رفتار و خلق و خوی انسان ها و روش های زندگی و بالاخره کوچک شدن کره زمین و همسایگان ملل دور دست سهمی شگرف برعهده گرفته اند. چنانچه برخی عصر حاضر را "عصر ارتباطات" خوانده (مولوی و قائدی فر، ۱۳۹۱: ۲۱) رسانه ها واسطه و میانجی بین آگاهی فردی و ساختار های گسترده تر اجتماعی و سازنده معنا هستند، از آنجایی که رسانه ها فراگیر ترین نهاد تولید، باز تولید و توزیع معرفت و آگاهی در جهان جدیدند، می توان محتوای آنها را منبع معنی قدرتمندی درباره جهان اجتماعی دانست. (سپهوند، گرانمایه پور، ملکی حسوند به نقل از مهدی پور، ۱۳۸۷: ۱۲۲) رسانه ها با انتقال اطلاعات ارزش ها و هنجارها از نسلی به نسل دیگر کارکرد انتقالی خود را نشان می دهند. بدین وسیله رسانه ها به یگانگی و انسجام اجتماعی و گسترش آن کمک می کند و نشان می دهند. بدین وسیله رسانه ها به یگانگی و انسجام اجتماعی و گسترش آن کمک می کند و اساس تجربیات مشترک را توسعه می دهند و مقدمات جامعه پذیری را مهیا می نمایند (صبری، ۱۳۹۶: ۳) رسانه ها چیزی بیش از یک ساز و کار ساده برای انتشار اطلاعات هستند. آنها در حقیقت سازمانهای پیچیده و نهادهای مهم اجتماعی هستند که با مخاطب سازمانهای مختلف اقتصادی، سازمان های پیچیده و نهاد های مهم اجتماعی، سیاسی، حوادث و اتفاق های جامعه بطور وسیع و گسترده در تعامل هستند. (بیابانی، سلطانی فر، مظفری، هاشمی، ۱۳۹۴: ۱۳۶) رسانه ها باحضور خود در زندگی روزمره می توانند حوزه های زندگی را دگرگون سازند و حوزه

های خصوصی را به عمومی تبدیل می کنند به طور کلی رسانه ها در زندگی روزمره نقش کلی دارند: ۱- رسانه ها به فرآیند ساخته شدن هویت (هویت سازی) کمک می کند. ۲- رسانه ها به فرآیند معنا یابی کمک می نمایند. ۳- رسانه ها برای مردم لثت بخش است. ۴- رسانه ها به شکل گیری زندگی روزمره کمک می نمایند. (علیخواه ورستمی، ۱۳۹۰: به نقل از گیبینز و بوریمز: ۲) رسانه ها باید در جهت نیاز های عمومی حرکت کنند. برای رسیدن به این هدف دو راه وجود دارد: کنترل رسانه ها، ایجاد راهبرد منسجم و هماهنگ برای تعیین سیاست ها و اولویت ها در عملکرد آنها (رنجبر، ۱۳۹۰: ۴۹۲) در ظهور رسانه های نوین مانند اینترنت و ماهواره و تاکید بر تکنولوژی های خرد به مثابه ابزاری برای گردآوری ذخیره، پردازش و ارسال اطلاعات این امکان را به گروه ها و سازمان های مختلف داده است تا به آموزش عمومی در زمینه های منافع عمومی مانند بهداشت و سلامتی عمومی و همچنین در سطحی عامتر در امر توسعه و بالابردن شاخه های کیفی رضایت از زندگی (امید به زندگی) در جهان سوم و حتی در کشورهای پیشرفته پردازند. (محمد رضا رستمی، ۱۳۹۰: ۵۱۱) براساس مدل نیازهای بکر و شون اعتقادی به تساوی حقوق فرهنگ ها و قومیت های مختلف در ارزیابی رسانه ها برای انتخاب نقش دارد. (خواجه نوری، ۱۳۹۱: ۴۱) با مطالعه حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران و وضع موجود پاسخگویی در نظام سیاسی و اداری ایران که شامل مطبوعات و رسانه های گروهی، احزاب و تشکلهای سیاسی و صنفی و اجتماعات و راهپیماییها و شورای اسلامی می شود. (هاشمی، ۱۳۷۲: ۲۲۸)

۲- رسانه ها و پاسخگویی نظام سیاسی

رسانه های جمعی در کنار احزاب سیاسی و گروههای ذینفع از اجزای تشکیل دهنده جامعه مدنی به شمار می روند و نقش واسطه و میانجی را میان افکار عمومی و نظام سیاسی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که مرکب از سه قوه و دیگر تشکیلات سیاسی و گروه های ذینفع ایفا کنند. نقش رسانه ها در چنین جامعه مدنی متفاوت است. اما در مجموع همگی آنها به خصوص رسانه ها در تامین خواسته های جامعه و واداشتن حکومت به پاسخگویی نقش اصلی را ایفا می کنند. که نشان از استقلال رسانه ها دارد. به هر حال رسانه ها به عنوان بخشی از جامعه مدنی واسطه ای میان افکار عمومی و حکومت از سویی ساختن افکار و عقاید جامعه می پردازند. و آنها مستقیم و غیر مستقیم با بیان و تجمیع تقاضاهای جامعه و گروههای مختلف و نظارت بر عملکرد حاکمان نسبت به برآورده سازی انتظارات و عدم کجروی نهاد های رسمی اقدام می نمایند. (مهدی رهبری، ۱۳۸۴: ۸۶) هارولد لاسول جامعه شناس آمریکایی که تحقیقات گسترده ای درباره ی تبلیغات جنگ جهانی اول انجام داده بود. با توجه به اهمیت پیدا کردن رادیو، تلویزیون و نیاز آن به شناسایی مخاطبان تحقیقات خاصی را در دهه ۳۰ و ۴۰ در آمریکا انجام داد، وی در سال ۱۹۴۸ در مقاله ای تحت عنوان ساخت و کارکرد ارتباطات در جامعه سه نقش عمده برای رسانه ها مشخص و تعریف کرد. ۱- نظارت بر محیط (نقش خبری): نظارت بر محیط و ضرورت هماهنگی افراد با دگرگونی جامعه و لزوم انتشار در جامعه را توجیه می کند. برای آنکه انسان بهتر بتواند به زندگی جمعی ادامه دهد. و در صحنه فعالیت های اجتماعی راه مناسب تر را برگزیند و مسوولیت های خود را با آگاهی کامل به عهده گیرد. باید همیشه در جریان حوادث و اتفاقات که هر لحظه در محیط اطراف و در دنیا ی بزرگ او روی می دهد. قرار داشته باشد. ۲- ایجاد و توسعه همبستگی های اجتماعی افراد (نقش راهنمایی): ضرورت تکمیل اخبار و تجزیه و تحلیل و تفسیر خبر به طور کلی راهنمای افکار عمومی مطرح می شود، در این مورد همه تفسیر ها از زمینه کلی سیاستهای خبری جدا نیستند. نقش رهبری کننده وسایل ارتباطی و تاثیر آنها در بیداری و ارشاد افکار عمومی، اکنون بر هیچ کس پوشیده نیست و روز به روز نیز بر اهمیت آن افزوده می شود. ۳- انتقال میراث

فرهنگی (نقش آموزشی): در این نقش معیار های خاصی برای انتقال به جوامع دیگر هم انتقال می یابند. وسایل ارتباط جمعی، عقاید مربوط به دموکراسی، آزادی فردی، حقوق بشر و..... را به عنوان بهترین معیار های نظام حاکم در غرب پابر جا نگاه می دارند. و در دنیا ترویج می یابد. یکی از خصوصیات نظام های سیاسی و مردم سالار و پایبند به قوانین توانایی پاسخگویی رسانه های آنهاست. و در قبال عملکرد خود از آگاهی برخوردارند و یکی از قدرتمند ترین ارکان جامعه مدنی محسوب می شوند. مردم که ارتباط مستقیمی با واقعیت ندارند. به وسیله رسانه ها جهت داده می شوند و این فرآیند به همه افراد به یک اندازه و به یک شیوه رخ نمی دهد. (امید علی و خلجی، ۱۳۹۴: ۳) در جامعه ما هم بسان سایر جوامع همسو و در حال توسعه، رسانه ها با جمع آوری و سامان دادن اخبار و تحلیل برای بازیگران و تصمیم سازان می توانند در توانمندسازی و رشد شخصیت افراد جامعه و ایجاد مدنیت، مهمترین نقش را برعهده بگیرند. (امیری، ۱۳۹۵: ۱۰۸) رسانه های ارتباط جمعی با ویژگی خاصشان کارکردها و تاثیراتشان فراهم آورنده دانش و شکل دهنده ارزش های ملتها می باشد. مارشال مک لوهان به این باور اشاره دارد که در دنیایی زندگی می کنیم که وسایل ارتباط جمعی آن را برای ما ساخته اند، به اعتقاد او وسایل ارتباط جمعی رابطه و نسبت حواس را با یکدیگر برهم زده و فرهنگ دیگری را با خود به ارمغان آورده اند. (آقاجانی و دولت پور، ۱۳۸۷: ۳) الزام های اخلاقی و حرفه ای تاثیر گذار بر کار رسانه ها: مک کوایل، الزام های اخلاقی و حرفه ای تاثیر گذار بر کار رسانه ها را در قالب هفت اصل اساسی را این گونه عرضه می دارد. ۱- رسانه ها باید برخی تعهدات و وظایف را در برابر جامعه بپذیرند و به آن ها عمل کنند. ۲- برای عمل به این تعهد ها باید به معیار های حرفه ای خبری مانند حقیقت، صحت، عینیت و توازن توجه نمایند. ۳- رسانه ها با پذیرش و ایفای تعهدات مورد نظر، باید به درچارچوب بودن قوانین و نهاد های (خود انضباطی حرفه ای) موجود بپردازند. ۴- رسانه ها باید تا حد امکان از آنچه به جنایت و خشونت و بی نظمی در کشور و یا هتک حرمت گروه های اقلیت منجر شود، پرهیز کنند. ۵- رسانه ها باید به عنوان یک مجموعه کلی کثرت گرا و باز تابنده ی تنوع اندیشه ها در جامعه باشد و امکان دسترسی به دیدگاه های مختلف و تامین حق پاسخگویی را فراهم کنند. ۶- جامعه و مخاطبان حق دارند بر اساس تعهدات و مسوولیت های اجتماعی رسانه، خواستار رعایت معیار های حرفه ای در فعالیت های روز نامه نگاری باشند، ۷- روزنامه نگاران و دستاورد کاران حرفه ای رسانه ها باید در برابر جامعه و کار فرمایان و بازار پاسخگو باشند. (خانیکی به نقل از مک کوسل، ۱۳۸۸: ۸۴) وسایل ارتباط جمعی بایستی در جهت روند تکامل کشور در خدمت اشاعه و ترویج فرهنگ داخلی قرار بگیرند و از تخریب فرهنگ داخلی جدا خودداری کنند و از برخورد سالم اندیشه های متفاوت بهره جویند. (حجتی اشرفی، ۱۳۸۵: ۱۰) رسانه ها برای ایجاد جامعه پذیری دو گونه الگو های رفتاری به مخاطبان می دهند: ۱- الگو های رفتاری فردی: گاهی رسانه، جنبه های گوناگونی از زندگی انسانها را به تصویر می کشد و الگوی رفتاری ارائه می دهد که می توانند موری تقلید گروه مخاطبان واقع شوند. پذیرش این رفتار ها از روی الگو و مدل، که به عنوان نظریه مدل سازی مطرح است، نوعی جامعه پذیری محسوب می شود. ۲- الگو های رفتار اجتماعی: گاهی رسانه ها، مدلها را برای رفتار گروه اجتماعی ارائه کرده و نشان دهنده رفتار صحیح در گروه های متفاوت است که در نتیجه، موجب جامعه پذیری خواهد شد. (فروتن کیا، ۱۳۹۰: ۶۴) با اختراع کامپیوتر و ورود تکنولوژی های مختلف دیجیتال، نقش رسانه های سنتی الزاما باید کم رنگ و کم رنگ تر می شد. چرا که تکنولوژی های نوین ارتباطی امکان ورود و مشارکت هرچه بیشتر مردم را در عرصه های مختلف تولید رسانه ای پرنسب تر می کردند، در عصر حاضر با غلبه تکنولوژی های ارتباطی و اینترنت رسانه ها می تواند کشور ها را در روند توسعه یافتگی بسیار همراهی کند. رسانه های یکی از مهمترین ارکان زندگی مدرن هستند (باقریان، ۱۳۹۰: ۳۶) قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات: شفافیت یکی از شاخص های اصلی ارزیابی مبارزه با فساد در کشور ها و جلوگیری از رانت های اطلاعاتی و استقرار فرهنگ مطالبه گری - پاسخگویی است

منظور از آزادی اطلاعات، آزادی دسترسی عموم مردم به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی و برخی مؤسسات خصوصی و فعالیت های بدنه حکومت در عرصه بین المللی و ملی است. (بابایی و نظری، ۱۳۹۰) تاثیر استفاده از وسایل ارتباط جمعی به عنوان منبع آگاهی اجتماعی و رابطه متغیر و میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی با میزان آگاهی از حقوق مردم به اثبات رسیده است. (هزار جریبی و امانیان، ۱۳۹۰: ۱۵) جلب کارکرد مثبت و نگرش وجهت گیری های خاص مبنای نظام ارزشی غالب و در ارتباط سازمان یافته با دیگر نهادهای اجتماعی می تواند در حمایت از فرآیند توسعه نظام اجتماعی و تحکیم اقتدار ساختار ی آن نقش فعالی داشته باشد. (بیات سید شهابی و اقبالی، ۱۳۹۰: ۱۵۶) تلویزیون، رسانه های نوین ماهواره ای و الکترونیکی و دیجیتال هر روزه مورد استفاده وسیع قرار می گیرند از جمله نسل کودکان، نوجوانان و جوانان تحت تاثیر آنها قرار می دهد. تلویزیون با ارائه راهکارهایی در جهت جذب افراد برای تماشای بیشتر و افزایش جذابیت، تنوع، ساخت برنامه ها مورد نیاز افراد جامعه از یک سو و دادن آگاهی به افراد جامعه نسبت به امور مختلف از جمله حقوق افراد در جامعه نقش موثر دارد (شیانی- سپهوند، ۱۳۹۳: ۲۱۷) آگاهی شهروندان از بعد مدنی نیز در حد متوسط بوده است. و رابطه مستقیم مثبتی بین رسانه و آگاهی شهروندان وجود دارد در مجموع حدود ۸۷ درصد آگاهی افراد جامعه تحت تاثیر رسانه ها قرار دارد (رسولی زنده بودی، ۱۳۹۴: ۲۲) تسلط رسانه ها و وسایل ارتباط جمعی به خصوص مطبوعات بر افکار عمومی واقعیت انکارنا پذیر است. بنابراین رسانه ها می توانند با کارکرد های خود نقش های متنوع در جامعه بازی کنند (صبری، ۱۳۹۰: ۶) دادن حق به شخص محق دانستن شخص است و نمی توان بر آن سر پوش گذاشت و نمی توان به فرد اطلاعات کذب یا ناقص داد: انجام نقد سازنده پذیرش هر ایده یا طرح جدید از سوی رسانه و افراد و پذیرش بحث و مناقشه آن فرد برای اصلاح خطای احتمالی با روشی دموکراتیک، سازنده هدفمند و توأم با آرامش (بیابانی، سلطانی، مظفری و هاشمی، ۱۳۹۴: ۱۵۶) حقوق و تعهدات افراد جامعه دو روی سکه محسوب می شود و این حقوق و تعهدات مشمول تمام عناصر در عرصه های مختلف جامعه می شود (فاطمی نیا، ۱۳۸۶: ۵۳) هر قدر افراد جامعه تعلقات مشترک در میان خود اطلاع داشته باشند بهتر می توانند تصمیمات مناسب را به مصالح عام اتخاذ کنند. (تجرده، رحیمی و راسخ، ۱۳۹۰: ۵۲۸). بررسی ابعاد حقوقی مسوولیت مدنی در حق پاسخگویی در حقوق ایران و حقوق بین المللی با توجه به این موضوع که اولین نهاد مسوول در برابر ادعای انتشار اظهارات نادرست رسانه ای است که اظهارات نادرست از طریق آن منتشر شده است. به همین دلیل بسیاری از رسانه ها در خصوص حق پاسخگویی دست به خود انتظامی زده اند. اما ممکن رسانه ای از حق پاسخگویی اشخاص و یا دولتی اجتناب کند. که در آن صورت موضوع به مراجع ذیصلاح برای جبران خسارت مطرح می شود. طرح دعوا از سوی یک شخص خصوصی علیه یک رسانه دولتی، تنهادر آن نظام های حقوقی امکان پذیر است که امکان طرح دعوا علیه دولت وجود داشته باشد اما در عصر حاضر که دولت ها سعی دارند در پوشش تفسیر از آزادی اطلاعات رسانه ها را مستقل معرفی کنند. و وابستگی خود را به حداقل برسانند، متوسل شدن به اطلاعات این رسانه ها را به حداقل برسانند. ماده ۸ طرح شورای اروپای حقوق بشر در خصوص حق پاسخگویی. به مدعی اجازه می دهد تا در صورت اعتراض به عملکرد رسانه در قبال حق پاسخگویی، به نهاد داوری رجوع کند. شاید یکی از نمونه های کامل حمایت اشخاص در حقوق در برابر رسانه دولتی در نظام داخلی، ماده ۳۰ اساسنامه سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران است. ناظر بر حق پاسخگویی در رسانه ملی ایران.

دولت علیه رسانه خصوصی: دولتی که مدعی حق پاسخگویی است می تواند از طریق ساز و کار های داخلی یا بین المللی اقدام کند. از آنجایی که حضور یک دولت در محاکم داخلی یا خارجی می تواند به سلب مصونیت دولت در برابر دادگاه منجر شود. دولت ها کمتر به آن توجه می کنند مگر آنکه در خصوص موضوع خاصی، موافقتنامه عمل متقابل وجود داشته باشد. رجوع

دولت به سازوکار های بین المللی علیه یک رسانه خصوصی نیز مستلزم تاسیس مراکز ی بین المللی مانند ایکسید (مرجع حل اختلافات ناشی از سرمایه گذاری) و داوری وایپو (سازمان جهانی مالکیت فکری) است که در آنها دولت می تواند علیه یک شخص خصوصی دست به طرح دعوا بزند. در حال حاضر، اتحادیه بین المللی مخابرات تنها مرجع بین المللی غیر قضایی است که دولت ها می توانند شکایات خود علیه شبکه های ماهواره ایی را در آن ثبت کنند. به نظر می رسد دولت ها در چنین شرایطی ترجیح می دهند به قدامت متقابل متوسل شوند. به طور مثال از ورود خبرنگاران رسانه مربوط به کشور خود جلوگیری کنند و یا فعالیت آنها را محدود سازند پیشنهاد شده است که بهترین روش در چنین حالتی، تسهیل بین المللی انتشار پاسخ دولت مدعی از طریق یک رسانه بین المللی مانند اینترنت یا شبکه تلویزیونی سازمان ملل متحد.

به طور مثال کره جنوبی کمیسیون داوری مطبوعات را برای رسیدگی به اختلاف ناشی از عملکرد رسانه ها تاسیس کرد. هدف این کمیسیون حل تعارض میان منافع رسانه ای و منافع عمومی است. دانمارک نیز دادگاه خاص با عنوان کمیته تصحیح ایجاد کرد تا به اختلافات مربوط به همین موضوع رسیدگی کند. (سید یاسر ضیایی و همکار، ۱۳۹۰: ۶۷) جرم انگاری تخلف از اجرای حق پاسخگویی خصوصا در مواردی که با یک رسانه فراملی مواجه باشیم در قوانین داخلی با مشکلاتی م روبرو است. مثلا هر چند طرح دعوا علیه تخلف یک رسانه فراملی است در محاکم مختلفی قابل طرح است؛ اما اجرای آن تنها در محاکم کشور دوست و یا کشورهایی که مشمول اقدام متقابل هستند امکان پیگیری دارد. برخی کشورها برای رسیدگی به دعوای حق پاسخگویی ضرب الاجل نیز تعیین می کنند در قوانین فرانسه یک ماه به دادگاه مهلت داده شده تا در خصوص دعوا مربوط به حق پاسخگویی تصمیم گیری کند. و در قوانین اتریش در این مورد ۲۴ ساعت فرصت داده اند در قانون مطبوعات ایران از سردبیر خاصه شده در اولین شماره آتی در همان موقعیت پاسخ چاپ یا پخش شود. (سید یاسر ضیایی و همکار، ۱۳۹۰: ۶۶) در مجموع می توان گفت که در حق تصحیح در عرصه بین المللی برخلاف عرصه ملی از ضمانت اجرایی قضایی برخوردار نیست. همچنین برخی دولت ها معتقدند که موضوع "حیثیت" و "آبرو" از جمله منافع یک دولت است. نه حقوق یک دولت و به همین دلیل، ترجیح می دهند این چنین مواردی وارد بازی رقابت رسانه ها و جنگ اطلاعاتی نشوند. تعهد کشور خواننده در کنوانسیون حق بین الملل تصحیح به ارسال اصلاحیه و پاسخ دولت معترض به رسانه متبوع خود، شاید بیانگر این باشد. که از نظر این کنوانسیون مسوولیت نهایی در اختلافات رسانه ای با رسانه ها ست. نه دولت ها، اما بر احساس اصول حقوقی مسوولیت بین المللی، چنانچه وابستگی یک رسانه به دولت احراز شود. اقدام رسانه به معنای اقدام دولت (سید یاسر ضیایی و همکار، ۱۳۹۰: ۶۰). در این خصوص رجوع شود به مواد ۱۱ تا ۱۴ (حقوق بین الملل) حق تصحیح و حق پاسخگویی، در مقابل حق آزادی بیان مطبوعات قرار دارد. بسیاری از حقوقدانان بین المللی اذعان داشته اند در مواردی که رسانه دولتی بوده و قربانی از اطلاعات نادرست نیز دولتی دیگر برای جلوگیری از یک اختلاف بین المللی، حق پاسخگویی ساز و کار مفیدی خواهد بود (در قوانین اسلواکی ۳ رکن حقوقی وجود دارد که براساس آن می توان اخبار انتشار، حق تصحیح و حق پاسخگویی، حق انتشار اطلاعات تکمیلی را دارد. (سید یاسر ضیایی و همکار، ۱۳۹۰: ۶۱) بزرگترین انتقاد به حق پاسخگویی این است که این حق می تواند مانع از جریان آزاد اطلاعات و توسعه آزادی بیان شود. حق پاسخگویی به علت محدود کردن آزادی بیان مورد انتقاد قرار گرفته است چرا که رسانه های خبری را ملزم به تعلل و تأمل در اطلاع رسانی می کند. که اقدامی غیر حرفه ای است. در همین راستا دیوان اروپایی حقوق بشر اذعان می دارد "تضمین صحت محتوای اظهار نظر هامی تواند منجر به سانسور رسانه های خبری و مانع از گفتگوهای سیاسی مبتنی بر اعتقادات شخصی شود یکی از اهداف حق پاسخگویی ترویج ایده های بیشتر و مباحثات سیاسی حرفه ای تر و در نتیجه تقویت آزادی بیان است. این عقیده وجود دارد که در جوامع دموکراتیک نیازی به وجود

چنین حقی نیست در ارتباط با ارائه اطلاعات نادرست علیه دولت ها از طریق برنامه های ماهواره ای دونظریه کلی ارائه شده است: ۱- نظریه از سوی دولت آمریکا وانگلیس بیان شده که دسترسی افراد به اطلاعات باید گسترده تر و آزادانه تر شود. ۲- نظریه دوم: که از سوی اتحاد جماهیر شوروی سابق دنبال شد. مبتنی بر تعهد دولت ها در محدود کردن اظهارات نادرست ومجازات متخلفان بوداین نظریه به نوعی به سانسور قانونی در دوران صلح اشاره دارد اما راه حل اوسط بین این دو نظریه افراطی وجود دارد که از سوی کنوانسیون حق تصحیح مورد پذیرش قرار گرفته است که عبارت از: جریان آزاد اطلاعات وامکان اصلاح وتصحیح آزاد ازسوی دولت ها مورد پذیرش قرار گرفته است. زیان دیده از طریق همان رسانه ویا رسانه های بین المللی که در اختیار دبیر کل سازمان ملل متحد است. تهیه کنندگان کنوانسیون حق تصحیح،براین عقیده بودند که مقررات مربوط به حق پاسخگویی روش خوبی برای طرح مسئولیت حرفه ای فعالان رسانه ای است. ادعای حق پاسخگویی: اولین شرط لازم برای ادعای حق پاسخگویی عبارت است از نادرست بودن اظهارات منتشر شده در یک رسانه که موجب نقض حقوق شخصی،اشخاص ویا دولتی خاص شود. اما این شرط برداشت های متفاوتی مواجهه بوده است. درحالی که آلمان حق پاسخگویی را تنها درخصوص "وقایع عینی" پذیرفته است،فرانسه درخصوص "اظهارعقاید" نیز این حق را پذیرفته تا شخص بتواند از منظر خودپاسخ دهد.

در همین راستا کمیسیون آمریکایی حقوق بشر با اتخاذ رویکرد آلمانی تاکید کرده است. که لازم است حق پاسخگویی تنها به بیان حقایق اطلاعات با ماهیت واقعی محدود شود وبیان عقاید ونظرها از شمول آن خارج می شود. ماده ۲ طرح شورای اروپایی نیزحق پاسخگویی را تنها ناظر بر اشتباهات واقعی دانسته است نه نگرش ها کنوانسیون حق بین الملل تصحیح. در ماده ۳و۲ این کنوانسیون از عبارت "وقایع" استفاده شده است که بیانگر نگاه خاص این کنوانسیون به حق پاسخگویی در اختلافات رسانه ای میان دودولت است. درخصوص محتوای اظهارات منتشر شده که متضاد با منافع اشخاص و دولت ها است نیز شرایطی وجود دارد. به طورمثال، بسیاری از دولت ها مواردی قابل اعمال می دانند که آبروو عزت اشخاص مورد تجاوز قرار گرفته ویا ادعاهای بی اساس مطرح شده باشد. به طور مثال اصل ۳۲قانون اساسی ترکیه بیان می دارد:مطبوعات در موارد ذیل از حق تصحیح مطالب منتشر شده وپاسخ گویی برخوردارند: ۱-چنانچه به حیثیت وآبروی شخصی تعرض کرده باشند. ۲- چنانچه مطالبی رامغایر باواقعیت مربوط باشد. براین اساس لازم است مدعی بتواند نفع واقعی و مشروع خود را در ارتباط با اظهارات منتشر شده اثبات کند. به نظر می رسد درخصوص حق پاسخگویی برای دولت ها نیز موجه باشد. چه آنکه اظهارات نادرستی که به منافع نامشروع یک دولت لطمه بزند. نمی تواند مبنایی برای مطالبه حق پاسخگویی باشد. به طور مثال، اگر رسانه ای از عدم همکاری جامعه بین المللی دراعمال تحریم فرا سرزمینی ایالات متحده آمریکا علیه ایران خبر دهد. در صورتی که تحریم مغایر با حقوق بین المللی تلقی شود آمریکا نمی تواند مدعی حق پاسخگویی شود.

شرایط پاسخ ارائه شده واصلاحیه از سوی شخص زیان دیده به رسانه های مربوط منتشر شود، مسئله این است که اگر اسناد بین المللی ذکر شده باشد می توان آنها را به ۴ دسته تقسیم کرد: ۱- شرط کمی پاسخ طرح شورای اروپا وقوانین داخلی بسیاری از دولت ها بیان داشته اند که پاسخ ارائه شده نباید بیش از حد طولانی باشد. ۲- شرط کیفی پاسخ لازم است که پاسخ تنها به تصحیح حقایق مورد اختلاف محدود شود وحق پاسخگویی به وسیله ای برای اظهارنظر در موضوعات مختلف تبدیل نشود ۳- مرور زمان حق پاسخگویی: یکی از مزایای حق پاسخگویی، جبران خسارت سریع وموثر آن است ولذا معمولاً قوانین مطبوعات دولت ها مدت زمان محدود را برای مطالبه حق پاسخگویی در نظر گرفته اند. در قوانین مجارستان، یوگسلاوی و یونان مدت زمان یک ماه از زمان انتشار مطلب رابرای مطالبه این حق در نظر گرفته است. اما یونان برای افراد که خارج از

دولت باشند این زمان را ۳ ماه در نظر داشته است. در فرانسه و نروژ، یک سال مقرر کرده اند. ۴- سایر شروط: در برخی دولت ها شرطی مانند "ارسال واقعی" اصلاحیه و پاسخ به سردبیر و مسوول نیز ذکر شده است. همچنین کنوانسیون اروپایی در خصوص تلویزیون های فرا مرزی، پاسخ هایی را که به زبان ی غیر از زبان اظهارات منتشر شده، ارائه شده باشد را خارج از شمول تعهدات کنوانسیون می داند.

۳- شرایط انتشار پاسخ

رسانه نیز در انتشار اصلاحیه و پاسخ، ملزم به رعایت شروطی است. هر چند مقررات ملی بین المللی کم تر به این نکته پرداخته اند. آیا سردبیر خبر گذاری مربوط می تواند پاسخ ارائه شده را مورد جرح و تعدیل قرار دهد. یا خیر، اما از روی نمونه می توان به قوانین اتریش و آلمان، یونان و ژاپن اشاره کرد که صریحا انعکاس اصلاحیه را بدون هیچ دستکاری و سانسور الزامی دانسته اند.

دیوان اروپایی حقوق بشر نیز بیان کرده است که حق پاسخگویی تکلیفی بر رسانه های خبری اعمال می کند که بر اساس آن لازم است صلاح دید سردبیر خبر برای انتشار نظر های افراد مختلف محدود شود.

رسانه ملزم است برای انتشار پاسخ، هزینه ای دریافت نکند و پاسخ ارائه شده تا جایی که ممکن است با همان شرایط کیفی اظهارات نادرست مانند زمان برنامه و مدیریت کیفی برنامه منتشر سازد، ماده ۴ طرح شورای اروپا تاکید کرده است. لازم است انتشار پاسخ تا جایی که ممکن است. با همان برجستگی کیفی باشد. که اطلاعات نادرست داشته است. انتشار پاسخ در اسرع وقت نیز از دیگر شروط مطرح شده است. در رویه قضایی کره جنوبی، تجدید نظر در حکم دادگاه مبنی بر انتشار پاسخ پذیرفته نشده، شاید شاید به این دلیل که دعوای حق پاسخگویی در یک زنجیره طولانی مدت دادگاهی می تواند این حق را میتواند از حالت انتفاع بیندازد و در یک زنجیره تسلسل بیفکند.

حق پاسخگویی در حقوق ایران: نظام حقوقی ناظر بر حق پاسخگویی در مطبوعات و حق پاسخگویی در رسانه در حقوق ایران متفاوت است. بخش چهارم قانون مطبوعات مورخ ۱۳۶۴ و اصلاحات بعدی آن به حمایت از حقوق عمومی و خصوصی اشخاص در برابر مطبوعات پرداخته است. مواد ۲۳ تا ۳۵ این قانون، ضمانت اجرای تعدی به حقوق دیگران را مشخص کرده است. که جزئیات حق پاسخگویی نیز اشاره شده است. برخلاف نظام حاکم بر حق پاسخگویی در مطبوعات نظام حاکم بر حق پاسخگویی رسانه های سمعی و بصری (رادیو و تلویزیون) تا سال های اخیر مبهم بود، هر چند اصل ۱۷۵ قانون اساسی مقرر داشته بود در صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران آزادی بیان و نشر وجود داشته باشد. نحو اداره صدا و سیما در کشور های مختلف دنیا نیز متفاوت است، در جهان امروز رادیو و تلویزیون ۳ صورت مختلف اداره می شود البته نحو اجرای این ۳ گونه در کشور های مختلف به یک شکل نیست. (معتمد نژاد، ۱۳۸۴: ۴۴) سنتی ترین روش مدیریت رادیو و تلویزیون، مدیریت دولتی است. در این شیوه رادیو و تلویزیون در انحصار دولت بوده و موسسات خصوصی، هیچ گونه فعالیتی ندارند. این در روش کشورهای در حال توسعه کاربرد دارد. روش دوم رادیو و تلویزیون در اختیار بخش خصوصی قرار دارد و دولت تنها در صدور مجوز برای شبکه ها و چگونگی فعالیت آنها نظارت دارد. در ایالات متحده این روش اجرا می گردد، روش سوم که بخش دولتی و بخش خصوصی در کنار یکدیگر فعالیت می کنند. به شیوه مختلط در کشورهای همچون اسپانیا انگلستان و اروپای غربی وجود دارد. (رحمانی، ۱۳۸۹: ۵۶) باتوجه به نوع مدیریت صدا و سیما نوع پاسخگویی رسانه ها متفاوت است. و تعهدات متفاوتی دارند در ایران اصل ۱۷۵ قانون

اساسی اختصاص به رادیو و تلویزیون دارد. این اصل به صراحت هیچ یک از ۳ روش روتایید نمی کند و به نحو نظارت بر آن پرداخته و هیچ اشاره ای به نحو چگونگی اداره آن نکرده است ولی ممنوعیت یا غیر مجاز بودن مدیریت خصوصی اشاره شده، شورای نگهبان در نظریه تفسیری خود که به درخواست رئیس وقت صدا و سیما و نیز یکی از اعضای شورا صورت گرفته، چنین بیان می کند. مطابق نص صریح اصل ۴۴ قانون اساسی در نظام جمهوری اسلامی ایران رادیو و تلویزیون دولتی است و تاسیس و راه اندازی شبکه خصوصی به هرنحو مغایر این اصل است

نتیجه گیری

حق پاسخگویی می تواند علاوه بر حفظ منافع مشروع دیگران می تواند ایده ها و آرای متضاد و مشابه را درک کرد، واقعیت از سوی مخاطب بهتر درک شود. بی شک آشنایی اشخاص با این حق باعث درک بهتر و بیشتر آنها می شود. حق تصحیح به عنوان یک سیاست قضا زدا محسوب می شود زیرا مدعی پس از پخش پاسخ ش از مطبوعات، صدا و سیما دیگر نیاز به مراجعه به مراجع قضایی راندارد. در نظام حقوقی ایران رادیو و تلویزیون به صورت دولتی اداره می شوند، صدا و سیما نیز قوانینی رادر اساسنامه مدیریتی خویش دارد که برای اینکه این موضوعات داخلی حل و فصل شود و به محاکم قضایی ارجاع داده نشود. ایران عضو کنوانسیون حق تصحیح نیست ولی تقریباً قوانین داخلی ایران مشابه این کنوانسیون است به بررسی قوانین موجودی ۱۷۵ کشورهای مختلف از جمله آمریکا و انگلستان، کره جنوبی مجارستان یوگسلاوی و چند کشور دیگر پرداختیم در حال حاضر اصل ۱۳۶۴ برای رسیدن به اهداف یک جامعه و نیازهای عمومی ۲ راه وجود دارد ۱- کنترل رسانه ها، ایجاد راهبرد منسجم و هماهنگ برای تعیین سیاست ها و الویت ها در عملکرد آنها. در صورت دعوی یک دولت از یک رسانه خصوصی معمولاً دولت ها در چنین مواردی ترجیح می دهند به اقدامات متقابل متوسل شوند و از ورود خبرنگاران رسانه مربوط به کشور خود جلوگیری کنند. یا فعالیت آنها را محدود سازند پیشنهاد شده است که بهترین روش در چنین حالتی، تسهیل انتشار بین المللی پاسخ دولت مدعی از طریق یک رسانه بین المللی مانند اینترنت یا شبکه تلویزیونی سازمان ملل متحد است. در حال حاضر اتحادیه بین المللی مخابرات تنها مرجع بین المللی غیر قضایی است که دولت ها می توانند شکایات خود علیه شبکه ماهواره ای را در آن ثبت کنند. در این مقاله ابتدا به بررسی مسوولیت مدنی در ایران پرداختیم و اینکه در باره مسوولیت مدنی تاخلی هنوز کم کاری شده ولی درباره حق تصحیح و پاسخ گویی هم پای کشورهای توسعه یافته پیش رفته ایم امید است که کاستی های موجود نیز توسط مقننان جبران و رفع شود هرچند در مسوولیت مدنی قوانین بدان صورت که انتظار می رود نیست ولی به قضا در زمینه جبران خسارت زیان دیده اختیار کامل داده شده است.

منابع

- آقاجانی، نوشین و دولت پور، الهام، ۱۳۸۷: ص ۳ بررسی نقش تلویزیون در اصلاح رفتار ترافیکی شهروندان تهرانی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران مرکز
- امید علی، میثم و خلجی، مهدی، ۱۳۹۴: ص ۳ حقوق شهروندی و کارکردهای آموزشی، گاهنامه تخصصی مطالعات علمی و رسانه
- امیری، آبتین ۱۳۹۵: ص ۱۰۷-۱۲۳ بررسی جایگاه حقوقی رسانه ها در برنامه توسعه ایران، پژوهش نامه فرهنگی هرمزگان، شماره ۱۲
- انصاری، باقر، حقوق ارتباطی جمعی چاپ دوم تهران انتشارات سمت ۱۳۸۷ ص ۱۱
- انصاری، باقر، حقوق ارتباط جمعی، چاپ ۲، تهران انتشارات سمت تهران، ۱۳۸۷، ص ۱۱
- بابایی، محمد رضا و نظری، زهره، ۱۳۹۰: ص ۷۰-۴۸ آزادی اطلاعات: محدودیت ها، بایدها و نبایدها، فصلنامه اطلاع رسانی حقوق
- بادینی، حسن، فلسفه مسئولیت مدنی، چاپ اول، شرکت سهامی انتشارات، ۱۳۸۴، ص ۷۶.
- باقریان، امیر، ۱۳۹۰: ص ۳۶ رسانه ها، زندگی شهری و حقوق شهروندان، سمینار رسانه و آموزش شهروندی اداره کل آموزش شهرداری تهران
- بیابانی غلامحسین، سلطانی فر محمد رضا، مظفری افسانه، هاشمی شهناز ۱۳۹۴: ص ۱۵۶-۱۳۵ بررسی کارکرد نظریه مسئولیت اجتماعی و رسانه، دوره ۹ شماره ۴.
- بیات سید شهابی، علی اکبر و اقبالی، مهناز، ۱۵۶: ۱۳۹۰: ص بررسی نقش رسانه ملی اثر بخش های شهروندی بر روی شهروندان، سمینار رسانه و آموزش شهروندی اداره آموزش شهرداری استان تهران
- تجرّد، ابوالفضل رحیمی، صادق و راسخ، کرامت ۱۳۹۰: ص ۵۴۶-۵۲۸ بررسی ساختار حقوق شهروندی در شهرستان جهرم کتاب سمینار رسانه و آموزش شهروندی اداره کل آموزش شهرداری تهران
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر ترمینولوژی حقوق چ اول گنج دانش، ۱۳۶۷
- حجتی اشرفی، غلامرضا ۱۳۸۵: ص ۷۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر کتابخانه گنج دانش چاپ سوم
- خانیک، هادی، ۱۳۸۸: ص ۸۹-۹۶ چارچوبی برای پژوهش در اخلاق رسانه، فصلنامه اخلاق علوم و فناوری، سال چهارم، شماره ۱، ۲
- خواجه نوری، نسترن، ۱۳۹۱: ص ۴۱-۴۴ جامعه چند فرهنگی حقوق شهروندی و رفتار رسانه ای، مطالعات رسانه ای، سال هشتم، شماره ۲۱،
- رحمانی، محمد صدیق، حقوق مالکیت فکری سازمان پخش و تصویر، تهرات نشر میزان، ۱۳۸۹، ۵۶.

رستمی، محمد رضا، ۵۲۷: ۱۳۹۰-۵۱۱ رویکرد نظری به نقش آموزشی رسانه در توسعه شهروندی، سمینار رسانه و آموزش اداره کل آموزش شهرداری تهران

رسولی، محمد رضا زنده بودی، خیری ۱۳۹۴ ص ۱۸-۲۳ رسانه و آموزش حقوق شهروندی نشریه بین المللی روابط عمومی

رنجبر، احمد و جعفری، فرشته ۱۳۸۳ محدودیت های اخلاقی حاکم برپخش در انگلستان و ایران مجله پژوهش و سنجش شماره ۴۰ و ۲۹

رنجبر، محمد جعفر ۱۳۹۰: ص ۴۹۲-۵۱۰ جایگاه و اهمیت رسانه از منظر آشنا سازی شهروندان با حقوق شهروندی، سمینار رسانه و آموزش شهرداری شهر تهران

رهبری، مهدی، ۱۳۸۴: ص ۸۶، بررسی محدودیت آزادی بیان و حقوق بشر

سپهوند، ابراهیم و گرانمایه پور، علی و ملکی حسوند، مسلم ۱۳۸۷: ص ۱۴۱-۱۲ مدل ارتباطی و ارتقای آگاهی از حقوق شهروندی رسانه، سال ۲۵ شماره ۲

سید یاسر ضیایی و همکار، ۱۳۹۰ حق پاسخگویی در رسانه، پژوهشهای حقوق تطبیقی دوره ۱۵ شماره ۴

شیانی، ملیحه و سپهوند، ابراهیم ۱۳۹۳: ۲۹۸-۲۶۷ ص رابطه کمی و کیفی برنامه های تلویزیون و آگاهی از حقوق شهروندی، فصلنامه پژوهش رفاه اجتماعی، سال چهارم، شماره ۴

صبری، حمید ۱۳۹۶ رسانه و حقوق شهروندی جامعه روابط عمومی دانشکده صدا و سیما قم.

ضمیران، محمد و شیرین، عبادی ۱۳۷۵: ص ۲۳۵ سنت و تجدد در حقوق ایران، تهران، گنج دانش

عظیمی، محمد حسن و شکرخواه، یونس، ۱۳۹۴: ص ۷۱ کودک و رسانه و ارتباط متقابل، فصلنامه علوم و فنون مدیریت اطلاعات، سال اول، شماره اول

علیخواه، فردین و رستمی، الناز ۱۳۹۰: ص ۱-۲۱ مصرف رسانه ای و سبک زندگی، فصلنامه علمی و پژوهش علوم اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۷

فاطمی نیا، سیاوش ۱۳۸۶: ص ۷۵-۳۵ فرهنگ شهروندی محصول و محمل حاکمیت خوب سازمان کارا و شهروندی فعال، فصلنامه علمی و پژوهش رفاه اجتماعی، شماره ۲۶

فروتن، شهرزاد کیاو رضا دوست، کریم پور تری کارونی، محمد، حیدری، آرش ۱۳۹۰: ص ۶۴-۸۳ بررسی نقش رسانه در شکل دهی نگرش ها و رفتار های زیست محیطی شهروندی، سمینار رسانه و آموزش شهروندی

کونتز، هرولدی و او دائل، سیزیل و یهوخ، هاینز، ۱۳۷۴: ص ۳۳۰ اصول مدیریت، جلد دوم، ترجمه محمد علی طوسی، علی اکبر فرهنگی، سید امین ال.. علوی، اکبر مهدویان، جلد دوم، نشر مرکز آموزش مدیریت دولتی

مرادی، مدیران، رضا، ۱۳۹۴: نقش رسانه در بزهکاری و پیش گیری از آن پایان نامه ارشد حقوق جزا و جرم شناسی دانشکده حقوق دانشکده حقوق قم

معتمد نژاد، کاظم ۱۳۸۶ وسایل ارتباط جمعی، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، چاپ ششم

مولوی، زهره و قائدی فرد، محمد رضا، ۱۳۹۱: ص ۲۱ نقش رسانه ها در پیشرفت روابط عمومی، ماهنامه علمی، تخصصی انجمن روابط عمومی ایران، شماره ۸۳

ناصر، کاتوزیان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۶: ج ۱، صص ۱۸۰

هاشمی، سید ضیا و فولادیان، مجید رضایی، حسن فاطمی، امینی، زینب ۱۳۹۰: صص ۱۳۳-۱۶۰ بررسی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران و عوامل موثر بر آن، فصلنامه دانش ارزیابی، سال سوم، شماره ۱۰

هزار جریبی، جعفر و امانیان، ابوالفضل ۱۳۹۰: ص ۱۵ آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل موثر بر آن، مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای، سال دوم، شماره ۹